

IX. CİLT 2. SAYI OLARAK GÖZÜKEN GERÇEKTE VIII. CİLT 2. SAYIDIR
Cilt: IX Nisan 1932 Sayı: 2

DARÜLFÜNUN EDEBİYAT FAKÜLTESİ MECMUASI

FELSEFE, İÇTİMAİYAT, TARİH,
COĞRAFYA, EDEBİYAT

İKİ AYDA BİR NEŞROLUNUR

BU SAYIDA:

MAKALELER	Sahife
Goethe: Yusuf Şerif B.	3-11
Faust'un Felsefesi: Dr. Orhan Sadeddin B.	12-20
Osmanlı devrinde Rafizilik ve Bektaşilik: Ahmet Refik B.	21-59
Pedagoji sistemleri: İsmail Hakkı B.	60-79
Auguste Comte'un Felsefesi: Halil Nimetullah B.	80-96

— İSTANBUL —
MATBAACILIK VE NEŞRİYAT
TÜRK ANONİM ŞİRKETİ
— 1932 —

Auguste Comte'un felsefesi

FASIL V

İLİM «Mabaat»

HÂDİSELER ve KANUNLAR

Her ne kadar asla vasıl olunamayacağı çok muhtemel olmakla beraber, müspet ilmin daima kendine doğru meyil ettiği kemal, tek külli bir vak'anın cüz'î olan halleri gibi, bütün muhtelif hâdiseleri, müşahedeye kabiliyetli olarak tasavvur etmektir, meselâ arz câzibesi bu kabildendir. Hâdiselerin derin ayniyeti, cüz'î kanunların yüksek bir kanuna ircai: bu anlaşılmasına mani bulunmayan bir mefkûredir. Saint - Simon, d'Alembert'ten sonra Comte bizzat bunu müspet felsefe derslerinin başlangıcında tasrih etti.

Maatteessüf bu mefkûre şenileşmek kabiliyetini haiz değildir. Biz çok müterekkip olan bir âleme, çok zaif bir zihin tatbik ediyoruz. Tecrübenin zararına olarak bizim vazedeceğimiz vahdet bittabi kıymetsizdir. İmdi, öyle görülüyor ki hâdiselerin muhtelif makuleleri bize irca edilemez olarak muta olurlar. Eğer böyle ise, ilmi vahdeti takip etmek «gayri akli»dir. Comte buna nihâyet, «abes hulya» dedi.

Bununla beraber, bu hulya daima yeniden tevellüt eder. İnsan nefsi bu hulyaya gizlice bağlıdır. Çünkü, bir taraftan vahdet ona her şeyin fevkinde gözüktür, diğer taraftan bu vahdette riyazî ilhamdan mütevellit bir felsefe vasıtasile husul bulmuş ve baki kalmış bir tevehhüm vardır. Hendese meselelerini cebir vasıtasile tetkik etmekteki temin eden Descartes'in keşifleri büyük bir hataya vesile vermiştir. Bu keşif keyfiyet farklarının kemiyet farklarına irca edilebileceğini düşünmeye mahal verdi. Muhtelif makulelerden hâdiselerin bazılarını diğerlerine «irca etmek» fikri bundan tevellüt etmiştir. Fakat bu, tahlilî hendese umdesini ters anlamak idi. Hattâ burada icra değil terceme vardır. Comte der ki- ve M. Renouvier ondan sonra bunu diyecektir- suret ve vaziyete ait hendese mefhumları bittabi adet mefhumlarına diğer şeni telâkkilerden daha çok müşabih değildir. Eğer kanun bize kâfi derecede sarahat ile malûm olsaydı bir şekil yahut bir hareket gibi, hattâ içtimaî de olsa her hâdisenin şüphesiz kendi taadülünü haiz olduğu gürülecekti.

İmdi, hâdiseleri tetkik etmek için kıyas edilemez bir kudreti haiz bir alet olarak ancak tahlil vardır. Fakat istimal edebildiğimizden dolayı, hâdiselerin aynı bir tipe irca edilebilmesi neticesi bundan aslâ çıkarılamaz.

Bundan dolayı keyfiyet tamamen mücerret bir şey olan kemiyete aslâ irca edilemez. Bu, diğerlerinde olduğu gibi hendese keyfiyeti halinde de artık vaki değildir. Ne hendese sırf tahliliye, ne fizik hendeseye, ne canlı gayri uzviye, ne de içtimai hayatiye irca olunamaz. Her derecede, yeni bir keyfi şey zahir olur. Hâdiselerin münasebetlerinde bir taadül koyabilelim, yahut koyamayalım, onların gayri mütecanisliği bakidir, irca edilemezler.

Hâdiseler hakkında doğru olan şey, onların kanunları hakkında da doğrudur. Her nevi hâdiselerin daha az müterekkip ve daha umumî olan hâdiselere olan münasebetlerinden mütevellit kanunlardan başka olarak kendi hususî kanunları da vardır. İmdi bütün diğerlerinin raci olacağı yüksek bir kanun fikrini terk etmek lâzım gelir. Hattâ her esaslı ilmin dahilinde tahayyül edilen vahdete behemehal vasıl olunacağı şüphelidir. İrcâi ciddî bir surette kabil olmıyan kanunlar miktarı, zihni kudretimizle ilmî müşküllerin tahayyül ettiği batıl takdirden daha ehemmiyetlidir. Meselâ fizikte göze ait olan ile kulağa ait olanın birini diğerine irca etmek nasıl mümkün olur? Diğer sebepler olmasa bile uzviyata ait mülâhazalar böyle bir fikir karışıklığına muhalefet edecektir. Kezalik hayatiyatta hayvan hayatının kanunlarını uzvi hayat kanunlarına irca nasıl olur? Ve içtimaiyatta bir tarihi bulunan insan cemiyetlerinin kanunlarını, tarihi olmıyan hayvan cemiyetlerinin kanunlarına irca etmek nasıl mümkün olur?

İmdi, hâdiseleri ve kanunları *Apriori* filen mümkün olmıyan bir «irca»a kabiliyetli bir halde anlayacak yer de müspet usul bu hâdiselerin ve bu kanunların umumî vasıflarını müşahede ederek onun tayin olunmasını ister. Bu usul evvelâ şunları vaz'eder:

1 — Hâdiseler ne kadar müterekkip olursa bizim bunları tetkik etmek vasıtalarımızda o nisbette artar.

Bu tabii bir telâfidir ve bununla beraber kâfi değildir. Zira hâdiselerin ilmini vazetmek müşkülâtı, bizim usulumuz tariklerinin adet ve kuvvetinden çok daha çabuk çoğalır. Fakat nihayet bu telâfi olmaksızın hemen hemen hiç bir esaslı ilim müspet haline aslâ vasıl olamayacaktır. Böylece, heyette sırf riyaziyat usulüne müşahede inzamam eder. Fizikte tecrip, kimyada ıstılahları tayin san'atı, hayatiyatta mukayese usulü, içtimaiyatta tarihî usul zuhur eder. Bu son ilim ile, müspet ilim artık bundan böyle tamam olmuştur.

2 — Hâdiseler git gide daha müterekkip olursa o nisbette tâdile kabiliyetli olur.

Bizim heyet hâdiseleri üzerine hiç bir tesirimiz yoktur. Hattâ onların kanunları hakkında tam bir bilgi, ancak onları evvelden görmeyi teminden başka bir şey yapamaz. Fakat biz pek çok ahvalde, fizik ve kimya hâdiselerini celbetmek yahut tevkif etmek iktidarını haiziz. Hayatî hâdiseler mevzuu bahs olduğu takdirde ise bizim müdâhelemiz daha müessir olur; nitekim bunu tababetin ve operatörlüğün vücade getirdiği iyilik ve fenalık

kâfi derecede ispat eder. İctimaî ve siyasî hayatta ise iktidarın son hadine vasıl olur. Kezalik, hattâ tahsil görmüş kimseler içtimaî hâdiselerin değişmez kanunulara tabi olacağına, ve siyasetin bir ilmin mevzuu olabileceğine güçlkle kanaat getirirler. Tecrübe, bilâkis, onlara insan failiyetini ve hususiler dâhinin failiyetini bu sahada her şeye muktedir gibi gösterir. Bununla beraber, içtimaiyatın da ispat ettiği gibi, hiç olmazsa bizzat kendi mevcudiyetinde öyle değildir. Fakat tabiatın bütün hâdiselerinden insanın müdahalesinin hem çok kolay, hem de çok müessir olduğu hâdiselerin içtimaî ve ahlâkî hâdiseler olduğu doğrudur.

3 — Hâdiseler ne kadar müterekkip olursa, onlar o kadar nakıstır.

Comte'un kemal mefhumuna müracaat ettiğine ihtimal hayret edilecektir. metafizik gibi onu da reddedeceği zannolunur. Biz daha sonra onun gâyecilik nazariyesini tetkik edeceğiz. Yalnız unu söyleyelim ki onun tabii hâdiseleri nakıs mülâhaza etmesi Helmholtz'un göz basarının orta bir aletidir, dediği manadadır. O sadece görür ki bazı gayeleri, filen, bir hâdiseler zümresinin tabii bir kabiliyeti şenileştirmiştir, halbuki aynı gâyelere daha iyi yahut daha muktesit bir surette anlaşılması kolay olan diğer kabiliyetler vasıtasile vasıl olunabilir. Bu manaca bizim heyet sistemimiz nakıstır, fakat uzviyeti çok daha iyi takip edilebilecek olan canlı mevcutlardan daha az nakıstır. Sonra bu canlı mevcutlar, bu sefer, tarihin oldukça şahadet ettiği üzere, her türlü marazî inhirafalara maruz kalan, cemiyetten daha az nakıstır. Dikkate değer ki en nakıs hâdiseler bilhas-sa, en tâdile kabiliyetli olan ve kezalik tetkiki ancak en sonra müspet hal alan hâdiselerdir.

II

Az çok müterekkip, tadile kabiliyetli ve nakıs olan bütün hâdiseler kanunlara tabidir. Bu, müsbet felsefenin ve ilmin yüksek umdesi «esaslî akidesi»dir. Comte bunu şöyle ifade eder: «Gayri uzvî yahut uzvî, maddî yahut manevî, ferdî yahut içtimaî ne olursa olsun bütün hâdiseler mütemadî bir tarzda kat'iyen değişmez kanunlara tabidir.»

Şüphesiz bu umde henüz ekseri nefisler tarafından hâdiselerin hepsine teşmil edilmiş değildir. Bu, onların ahlâkta ve siyasette takip ettikleri düşünme tarzından belli olur. Fakat, bununla beraber tabiat hakkındaki umumî telâkkilerinde de mündemiçtir. Bu düşünce tarzı böylece umumî bir vasıf alır, ki bir çok feylosoflar tarafından buna insan nefsinde fitrî yahut hiç olmazsa iptidaî bir medlül nazarile bakılır. Bu, Comt'a göre bir hatadır. Bu hususta açıkça ifade de bulunan Stuart Mill gibi Comte da bu umdeyi hem erdî hem de maşerî olan ağır ve tedrici bir istikranın neticesi olarak görür. İntizamları gayet göze çarpan, ve menüs hâdiseler müstesna olarak, insan nefsi değişmez bir nizama inanmakla düşünmeye başlamaz, hattâ onun (İlahiyat yahut metafizik) telâkkileri ondan kanunların mevcudiyetini gizler, uzun zaman sonra, eğer evvelden görülmemiş ise müşahede o mevcudiyeti ona farkettilerecektir. Bu umdenin «ilk tohumları» insan aklının işleme başlamasından itibaren, daha evvel mevcut olduğu doğrudur, çün-

kü ilâhiyat felsefesinin hükümranlığı aslâ mutlak olmamıştır. Fakat bu umde müspet usul ve telâkkiler gibi, ancak pek ağır bir surette inkişaf etmiştir.

Bu umdenin istinat ettiği istikra, ancak bütün bir ehemmiyetli hâdiselerin doğruluğunu meydana koyduktan sonra, yani riyazi heyet teessüs ettikten sonra muhkem olmaya başlamıştır. Nazari noktai nazarda olduğu kadar amelî noktai nazardan da, fevkalâde ehemmiyeti haiz olan hâdiseleri, artık bir tam bir yakın ile daha evvelden söylemek imkânı hasıl olur. Bunların kanunlarının değişmez olduğu şüpheden vareste kalmış oldu. Bu andan itibaren, en müterekkip hâdiselerin kanunları malûm olmadan evvel, temsil tarikile, umde bu hâdiselere şamil olmak zaruretinde kaldı. Fakat Comte'a göre bu «müphem mantiki istical» semeresiz olduğu gibi kıymetsiz de kalacaktır. Bir nevi hâdiseler zümresinin kanunlarına tâbi olması lâzım geldiğini mücerret bir surette anlamak bir şeye yaramaz. Bu boş telâkki itiyat kuvvetleri bulunan ilâhiyat ve metafizik itikatlar üzerine galebe edemez. Kanunlar umdesinin hakikî olarak bir nevi hâdiseler hakkında teessüs etmesi için, kanunların filen keşfedilmiş ve isbat edilmiş olması lâzımdır.

Binaenaleyh, **Apriori** cilerin mezhebinde ilmin imkânını tesis eden kanunlar umdesi olduğu halde, Comte'un mezhebinde, bilâkis, müspet ilmin terakkisidir ki yavaş yavaş kanunlar umdesini tesis eder, ve nihayet bugün bizim gördüğümüz umumî şekle isal eder. İçtimaiyatın zuhuruna kadar bu umde henüz filî bir umumiyete malik değildir, çünkü içtimai ve manevî hâdiseler henüz değişmez kanunlara tabi olarak anlaşılmış değildir. Fakat, müspet kafanın son zaferi de bir kere vukubulduktan sonra «büyük umde artık derhal kat'i tamamîyet kazanır, ve bütün hâdiselere umumî olarak tatbik edilir bir surette teşekkül eder,» Şüphesiz, her nevide, biz evvelden olarak, ve doğruluğunu meydana koymaksızın bütün hâdiselerde tastik ettiğimiz şeyi ancak bazı hâdiselerde görürüz. Fakat, bizim bildiğimiz kanunların az olmadığını da düşünürüz. Biz bu hususta asla yalanı çıkarılmamış olan «mukavemet edilemez bir temsil»e itaat ederiz.

Böylece, «müspet felsefenin mecmuunun en esaslı umdesi, yani bütün se'ni hâdiselerin değişmez kanunlara tabi olması umdesi, her hangi bir medlûlden cidden talil edilmeksizin, ancak geniş bir istikradan tevellüt ettiği şüphesizdir.» Bu geniş istikra her hâdiseler makulesinde müteakiben vukubulan müterakkî bir istikra mecmuudur. İşin incesi aranırca, bazı hâdiseler makulesinin, diğerleri gibi, değişmez kanunlara tâbi edilmemesi abes değildir. Fakat içtimaiyatın teessüsünden itibaren, bütün hâdiselerin filhakika böyle olduğunu biz biliriyoruz.

Kanunlar bize bazı kere tecrübe ile, bazı da istitlâl ile malûm olur. Mensedeki bu tenevvü kanunların ne yakınlığına ne de felsefi haysiyetine hiç bir tesir icra etmez. Esaslı ilimlerden her biri müteakiben yekdiğerini ikmal eden, bu iki mütearız yürüyüşe misaller verir. «Kepler'in keşfinde ol-

duğu gibi, Mewton'un keşfinde de de aynı dehâ vardır. Mihanikin ve hattâ hendesenin kanunları sırf müşahede üzerine istinat eder. Mantikî kemal bu yollardan biri vasıtasile bulunmuş olan şeyin diğeri vasıtasile teyit olunmasından ibarettir. Fakat usul tarafından icap ettirilen bütün şartlar ifa edildikten sonra bu ikiden biri kâfi gelir.» Kanunlar umdesi bizzat istikra üzerine istinat ettikten sonra istikra ile elde edilen kanunlara, talil ile elde edilen kanunlardan daha az kat'î nazarıle nasıl bakılabilir?

III

Muhtelif neviden hâdiselerin değışmez kanunlar tarafından idare edildiğı anlaşıldıkça, gâyeci illetlere olan itikat zaiflar ve kaybolur. Gâyeci illetler tabii hâdiselerin bazı imtizaçlarını izah etmek için nefis tarafından tahayyül edilmiştir. Bu hâdiselerin illetleri malûm olunca bu izah faydasız olur ve ortadan kalkar. Bu izah, aksamından olduğı ilâhiyat ve metafizik felsefenin mecmuunun akibetine uğrar.

Gâyeci illetler nazariyesine, umumiyetle dinî sistemlerin müessis umdesi naazrile bakılmıştır. Hattâ bundan allahın mevcudiyetinin lehine olarak hususî bir delil de istihraç olunur. Comte bunun daha ziyade bu sistemlerin bir neticesi olduğuna işaret eder. İnsan kâinatta ilâhların yahut ilâhın mütemadî tesirine inandığı müddetçe, kendi itikadını tesis etmek için gayeci illetleri mülâhaza etmeye ihtiyacı yoktur. Hattâ bunu düşünmez bile. Yalnız daha sonra kâinata ait dinî telâkki zaifladığı vakit ilâh artık hükûmet etmez, fakat ancak saltanat eden bir sultandan başka bir şey olmayacak kadar kâinattan uzaklaştığı vakit, işte o vakit onun mevcut olduğunu ispat etmek ihtiyacı kendini gösterir, ve tabiattaki nizam bir delil mâhiyetini alır. Bu noktai nazardan gâyeci illetler mülâhazası ilâhiyatçı kafanın zaifladığına bir alâmet olur: İmdi bu, alâ bir metafizik mezhebidir.

Ne olursa olsun, tecrübe bunun aksine şahadet eder. Müsbet ilmin kâinatın her şeye kadir bir zihin tarafından meydana getirilmiş bir eser olarak anlaşılmış olması lâzım geleceğini ispat etmez. Meselâ bizim gök sistemimizin ilmî bilgisi en his olunur bir tarzda ve bir çok cihetlerden dolayı, bu sistemin unsurlarının şüphesiz en faydalı bir surette vazedilmiş olmadığını, ve ilmin daha iyi bir intizam temin edeceğini gösterdi. Heyetçiler hayvanların teşekkülünde tabii gaiyete hayran kalırlar; fakat bunun bütün noksanını gören teşrihçiler, yıldızların intizamına baka kalırlar. Hayvanata ait olan şeyde, bedihi bir surette muzır olan karışıklığa kör bir hayranlık kendini kapatır: Göz ve mesânenin hali v. s. bu dur. Fakat «hattâ kendi cehaletlerinden dolayı, anlayamadıklarını ilân ettikleri bir mekanizmenin derin hikmetine hayran kalacak bir çok baisleri istihraç etmek uzviyatçıların hemen hemen umumî vaziyetidir.»

Doğrusu, o kadar iftihar edilen, tabii nizam son derece noksan bir haldedir. Biz ondan daha iyisini zahmetsizce anlarız. Comte der ki, en basit mihanik cihazlarından en yüksek siyaset eserlerine varıncaya kadar, insan eserleri, gerek menfaat ve gerek basitlik noktai nazarından tabii

ahengin en mükemmel olarak arzedebildiği her şeyden umumiyetle çok yüksektir. «Kâfi miktarda hazırlanmış olan» bizim fizikçilerimiz ve hendecilerimiz eğer «zihni idman için mevzu olarak yeni bir hayvan mekanizmasının doğrudan doğruya telâkkisini edinmeye» cesaret etselerdi onlar tabiatten çok daha iyi yapacaklardı.» Bu sun'î teşekkül fikri Comte'un hoşuna gider. Çok kere bu mevzua avdet eder. Hayatıyat sırasını daha mütecanis ve daha mütemad' kılarak, mukayeseyi kolaylaştıracak tarzda, malûm olan muhtelif uzviyetler arasında mütevassıtlar çizmek için bu neviden uydurmaların hayatıyatta faydalı olacağını mülâhaza eder. İşte Broca tarafından insanın mefruz antropoitler vasıtasile diğer ilk nümunelere rapte-dilmesine çalıştığı vakit, edilen teşebbüs, filhakika bu idi. Son zamanda M. Delage in kendi *Traité de Zoologie* sinde istimal olunan bir uydurma bu kabildendir.

Comte her şeyi tabiatın «en iyi olarak» yaptığına yahut her şeyin hikmeti ilâhiye tarafından tanzim edilmiş olduğuna itikat edenlerin «ahmakça hayranlıklarile» alay etmek fırsatını asla kaçırmaz. Fakat onun kendisi de hayranlık cürüm meşhudünde yakalanabilir; şüphesiz bu hayranlık heyet yahut hayatıyat hâdiseleri hakkında değil, fakat onun zihninde menkuş olan fasıl hakkında, içtimaî vak'alar faslı hakkındadır. «Her cemiyetin ilk esası olan bu umumî tabii vaziyetin karşısında hürmetkârlıkla hayranlık göstermek fazla sayılmaz..» diyor, ve başka yerde: «Tabii hâdiselerin mecmuunda bu vâsi fertlerin bu muntazam ve mütemadî tevafukundaki çok hayret verir bir manzara şe'ni olarak anlaşılabilir..» diyor.

Bununla beraber bunda asla bir tenakuz yoktur. Hakikatta Comte her ne kadar gâyeci illetler mülâhazasını ya tamamen kabul etmek yahut tamamen reddetmek lâzım gelir demekle beraber o bu mülâhazayı bidayette görüldüğü gibi bizzat kendi tamamile reddetmiyor.

Onun kat'î olarak reddettiği şey ilâhiyatçı yahut metafizikçi bir tarzda anlaşılan gaiyyettir. O tabii nizamın fevkattabiî bir hikmetle «izah» edilmesini kabul etmiyor. Fakat Kant'ın dahili tesmiye ettiği gaiyyete aslâ itiraz etmiyor. Bu gaiyyet, daha doğrusu bu mütekabil illiyet, mecmu ve kısımlar mütekabilen gaye ve vasıta olan, canlı mevcutlarda zahr olur. Ağaç yapraksız baki kalamaz, nitekim ağaçsız yaprak da olamaz. Comte bu fikri, hiç bilmediği halde, Kant'ın fikirlerinin hemen hemen aynı olan lâfızlarla ifade etmiştir. Deri ki: «Uzuvlar münferiden mevcut imiş gibi yaşayan canlı bir mevcut kendi uzuvlarının mecmuu vasıtasile tarif edilmekten geri durulur.. Hayatıyatta mevcudun umumî medlülüne daima her hangi kısımların medlülü takaddüm eder. Her ne kadar, vâsi olmakla beraber kısımların tâbiyeti az samimî olan, içtimaiyatta insanıyeti insan ile tarif etmek büyük bir dalâlettir... Hayatıyatta haydi haydi mecmu kısımlarına göre anlaşılmalıdır. Hayatıyatta, sonrada içtimiyatta hâdiseleri tetkikin birinci şartı onların mütabakati fikridir. Bu mütabakat Kant'ın dahili gâiyyetine tekabül eder.

Dahilî gâiyyetle harici gâiyyetin tefriki kat'iyetle ortaya konamaz.

Biz mevcutların birbirine göre vücutta geldiklerini aslâ iddia edemeyiz. Böyle bir fikir birinci neviden bir ilâhiyatçı «izah» olur. Fakat müspet noktai nazardan, uzviyetlerin beka bulması için, yalnız hususî surette samimî bir bünyeye değil, belki haricî şartların bir nevi muvazenesine de ihtiyacı olduğunu görüyoruz. Onların mevcudiyeti, her an, hem onların bünyesine hem de «muhit»e tabidir. Bu kadar mes'ut talih temin eden bu kelime, ve Taine'in âm'leştirdiği muhit nazariyesi Comte'a aittir. Şüphesiz fikir Comte'a bir taraftan Montesquieu ve onun halefleri, diğer taraftan Lamarck'ın ve muasır hayatıyatçıların mesaisi tarafından telkin edilmiştir. Kezalik Bichat'ru *Recherches surlar vie et sur lamort* tarafından ilham edilmiştir. Fakat Bichat alelhusus canlı mevcut ile, onu her taraftan tazyik eden gayri uzvî âlemin kuvvetleri arasındaki tezat hakkında ısrar ediyordu. Comte ise, bilâkis, canlı mevcutların bizzat mevcudiyeti onların uzviyetleriyle muhit arasında bulunan kâfi miktarda ki ahenkin delilidir. Ve buna itiraz edilmeyicek cihet te Montesquieu tarafından bilhassa içtimâî vak'alara, ve kezalik Bichat, Lamarck tarafından bilhassa hayat vak'alarına tatbik edilen bu fikri umumileştirmek meziyetidir. Comte der ki: «Ben bu muhit kelimesile onun verdiği yeni manadan çekinerek, yalnız uzviyetin içine daldığı mayii değil, belki umumiyetle muayyen her uzviyetin mevcudiyetine zarurî olan, her hangi bir nevin haricî şartlarının mecmuuna işaret ederim.»

İmdi Comte doğrusunu söylemek lâzım gelirse, gâi illetler mezhebini reddetmiyor. Yalnız onu değiştiriyor. Bizzat kendisi bunu 1822 de neşrettiği risalesinde bildiriyor: «Gâi illetler mezhebi uzviyatçılar tarafından mevcudiyet şartları umdesine tebdil edilmiştir. üsbet felsefe «muvafık bir tahavvül şartına muallâk olarak» bidayeten ilâhiyatçı ve metafizikçi felsefe tarafından icat edilmiş olan umumî fikirleri edinir. Nitekim hâdiselerin riyazî kanunlarının müsbet medlülü adetlerin hasselerine taalluk eden Fisişgorcuların metafizik telâkkilerinden çıktığı gibi, mevcudiyet şartlarının ilmi umdesi de gâi illetler faraziyesinden tevellüt etmiştir.

Bir misal vak'a üzerinde bu tahavvülü elde ettirir.

Güneş sisteminin sabitiyeti, yer yüzünde canlı nev'in mevcudiyetini mümkün kılar. Öyle görünüyor ki bu gaiyyete güzel bir misaldir. Bununla beraber, bu sabitiyet âlemin mihanik kanunlarına göre, bizim sistemimizin bazı farikalı şartlarının basit bir zaruri neticesidir. Merkezi kütleyle nisbetle seyyareler kütlelerinin son derece küçüklüğü, onların mahreklerinin merkezden hafif tebaüdü, onların safahatının mütekabil olan orta inhirafları v. s. Madem ki filen biz mevcuduz; bizim aksamından olduğumuz sistemin bu mevcudiyeti temin edecek bir tarzda müsait olması lâzım gelir. «İmdi gâi illetler davası burada, diğer mümasil ahvalde olduğu gibi, şu çocukça kayde raci olur: Ancak iskâna kabiliyetli olan seyyareler meskündür. Hülâsa, gâi illetler mezhebinin hakikî bir müsbet tahavvülü olan, ve kıymeti müsmirliği çok yüksek bulunan mevcudiyet şartları umdesine gelinmiş olur.»

Bu umdeye, bir formül vermek için Blinville tarafından statik noktai nazarla dimanik noktai nazar arasına vazedilmiş olan umumî tefrika müracaat edilmek lâzım gelir.

Her fail olan, ve hususile her canlı olan mevcut, bu iki noktai nazara göre tahlil edilebilir. Statik tahlil o mevcudu unsurları beraber olan ittisal ve irtibatlarının münasebetleri dahilinde mülâhaza eder. Dinamik tahlil o unsurların mütesanit tekâmülü kanunlarını keşfeder. Birincisi teşrihiciye ait vakıâ, ikinci uzviyatçıya ait vakıâdır. İmdi bu iki tahlin birbirini ikmâl ettiği ve hattâ birinin diğeri olmaksızın gayri makul kalacağı meydandadır. Meselâ, teşrihiciye müstemiren uzviyat mülâhazaları rehberlik ederler. Buna mukabil teşrih bilgisi olmaksızın müspet uzviyat aslâ vücut bulamaz.

Böylece statik tahlil hem mevcudiyet kanunlarını vaz'eder dinamik tahlil ise taakup yahut hareket kanunlarını vaz'eder. mevcudiyet şartları umdesi bu iki tahlile lâzım olan ahengin umumî ve bilâvasıta telâkkisi, yani bu iki nevi kanunların mütabakatından başka bir şey değildir. Filhakika, eğer bu mütabakat şe'nileşmeseydi, hiç bir canlı mevcut, hâdiselerin tabii bir mecmuu yahut sistemi baki kalamıyacaktı. Harici varlık noktai nazarından bu umde mevcudların devamını izah eder; mevzu noktai nazarından ilmin imkânını ifade eder.

Niçin Comte bu umde gaf illetler mezhebinin umdesinden çok yüksek bir kıymet ve müsmirliği haizdir dedi? Çünkü bu mezhep «izah» etmek iddiasında bulunur. Bu mezhep tabii vaziyetleri ulvi bir kudretin hikmetine raptederek, bir nevi ilmî taharriyi istisna eder, yahut, hiç olmazsa onu icap ettirmez. Mevcudiyet şartları umdesi ise, bilâkis, tabii hâdiselerin müsbet telâkkisine sıkı bir surette merbuttur. Bu, yalnız kanunların mevcudiyetini tazammün eder. Mevcudiyetin baki kalmasından ve tekrar husul bulmasından, dolayı, yalnız bu kanunlar arasındaki münasebetlerin temadisini ki bu temadinin tecrübe ile doğruluğun meydana konmuştur. Hülâsa, bu umde her tarafta taakup kanunlarının hem mevcudiyet kanunlarına bağlanmasını temin eder. İmdi, bağlamak ise ilmin esaslı fonksiyonudur. Bu umde vasıtasile yalnız her hangi bir tabii tekâmülün müteakip anlarının birbirlerine mütesanit olduğu anlaşılmış değildir; belki bu tekâmül taallük ettiği statik şartlarla olan münasebetleri vasıtasile tamamile makul bir hale inkılâp eder. Ve ilmin izafiliği yahut daha iyisi bütün hâdiselerin külli bir mütekabil tesiri mucibince mevcudiyet şartları umdesi insan nefsinin daima daha sahîh ve aslâ ikmâl edilemez olan ilmî bir tefahhusa sürükler.

Gaf illetler mezhebinin bu müsbet tahavvülü Comte'un gayet iyi tanıdığı XVIII asrın feylosofları Diderot, Hume, d'Holbach tarafından gayet vazih bir surette tasarlanmıştı. Meselâ Hume der ki: «Hayvanlarda yahut nebatlarda kısımların istimali üzerinde ve bazılarının diğelerine olan meraklı intibakı üzerinde ısrar etmek boştur. Ben bu intibak olmaksızın bir hayvanının nasıl bakı kalabileceğini bilmek isterdim. Biz bu inti-

bak kalkınca derhal helâk olduğunu, ve onun terekküp ettiği maddenin başka bir şekil aldığı görmüyor muyuz?» Ve d'Holbach: «Bu mecmular eğer onların eksanı ettikleri gibi hareket etmeden, yani yekdiğerine mütekabil muavenet kabiliyetinden kalmış olsalardı, artık buldukları şekilde kalmıyacaklardı. Bir hayvanın kalbi, beyni, gözleri, damarları v. s. ettikleri gibi hareket etmelerinin, yahut bir ağacın meyvalar hüsule getirmesinin farkına varılmış olması, bir ağacın, bir hayvanın mevcut olmasının farkına varılmasıdır. Bu mevcutlar eğer ettikleri gibi hareket etmezlerse artık mevcut olmazlar, yahut oldukları gibi mevcut olmazlar; bunlar öldükleri vakit olan hal budur.»

Comte gaî illetler hakkındaki bu tenkidi kendininki sayar. Fakat kendi «ancak yerine bir şey konan şey imha edilir» Kaidesine sadık kalarak, bu metafizik mezhep yerine ilmî usul ile itilâfı kabil unsurları muhafaza eden müspet bir umde ikame ettiğini iddia eder. Bu, mevcudiyet şartları umdesidir. Bu umde mucibince sırf filân uzvun filân canlı mevcudun kısımlarından olmasından dolayı, her ne kadar meçhul da olsa, muayyen bir tarzda kendi mevcudiyetini terkip eden fiillerin mecmuuna zaruri olarak yardım eder: fonksiyon olmaksızın uzuv olmadığı gibi, uzvu olmıyan fonksiyon da yoktur. Fakat bundan her uzvî fiillerin bizim tahayyül edeceğimiz kadar mükemmel bir surette işlediği neticesi de aslâ çıkmaz. Meselâ marazî tahlil gösteriyor ki her uzvun ahenkin mecmuu üzerine olan muhrup tesiri, normal halinde onun faydalılığı ile daima telâfi edilmeden uzaktır. «Eğer, bazı şartlar dahilinde, mecmu var olabilmek tarzına bizzarure hazırlanmış ise, filî tertiplerin bir çoğunda, insan hikmetinin fevkinde yahut hattâ ona müsavî bir hikmetin delillerini aramak boştur.»

Bu mülâhazaları bizce malûm olan hâdiselerin mecmuuna teşmil edince, biraz sonra Comt'un yapacağı gibi takriben aynı neticeyi çıkarır. Tabiatıta bir nizam teessüs eder. Çünkü tabiat mevcuttur, çünkü o mâkuldur, çünkü kanunlar vardır. Kanun mefhumu derhal ona taallük eden bir nevi kendiliğinden niazm mefhumunu davet etmez mi? «Fakat bu netice teferrü ettiği umdeden daha mutlak değildir.» Bu nizamı bize gösteren tecrübe, onun nakıs olduğunu da gösterir, ve bu noksan hâdiselerin terkipte birlikte çoğalır. Tabii bir sistemin mevcudiyeti için zarurî ve kâfi olan şartlar şe'nileşince, filhakika ne kadar nakıs olursa olsun bu sistem mevcuttur. «Şüphesiz, bir vakiâlar serisini bağliyan içtinap edilmez bir zaruret, ve onları idare eden evvelden düşünölmüş bir plân neticelere çok benzerler.» Fakat eğer zaruret teessüs ederse, artık plânı farzetmeğe hacet kalmaz. İmdi, mevcudiyet şartları umdesi «elzem» olan her şeyin aynı zamanda «içtinap edilemez» olduğunu göstererek bu farza lüzum olmadığını bildirir.

Bu nazariyede muzaaf bir meyil kendini hissettirir. Bir taraftan Comte kendi felsefesine sadık kalarak, tecrübeyi aşan şeyi, yani gaî illetlerin ve nikbinliğin berrânî faraziyesini reddeder. Diğer taraftan bir vakiâ olan tabiatıdaki nizamı izah etmek ister. İmdi bu nizam ne kadar nakıs olursa

olsun, yalnız kanunların mevcudiyetinin değil, belki bu kanunlar arasında daimî bir ahengi de tazammün eder. «Hal mazi ile doludur, ve istikbale gebedir.» Mevcudiyet şartları umdesi, hiç olmazsa müspet noktaî nazardan izah edilmeye olan ihtiyacı kadar bu nizamın devamını da izah eder. Zira, bu umde her tarafta, filen, dinamik kanunların statik kanunlarla tevafuk ettiğini, ve «terakkinin nizamın bir inkişafı olduğunu» ifade eder. Kanunlar umdesi gibi mevcudiyet şartları umdesi de **Apriori** değildir. Onun gibi bu da «geniş bir istikra» üzerine teessüs eder. Keza onun gibi, bütün hassasını içtimaiyat bir kere vücut bulduktan ve müspet felsefe teessüs ettikten sonra kazanır.

Bu mezhepte, müspet fikrin plânı hakkında, Leibniz'inkine benzeyen bir nevi mefhumculuk kopyasını görmeğe teşebbüs edilmiş olmuyor mu? Tıpkı Leibniz mekanizmeciliği çok derin bir dinamizmeciliğin üzerine istinat ettirdiği gibi, Comte da kanunlar umdesini mevcudiyet şartları umdesi ile ikmal eder. Şüphesiz iki mezhep arasında müspetçi kafa ile metafizikçi kafayı ayıran büyük bir mesafe vardır. Fakat her ikisi de aynı meseleyi biri **Apriori** diğeri **Aposteriori** olarak mütenazir ve birbirine tevafuk eden sureti hallere götürmez değildir.

IV

Ne olursa olsun, bütün tabii kanunlar, riyazi kanunlar olsun, içtimai kanunlar olsun, kat'i bir surette değişmez olarak anlaşılacak lâzım gelir. Her hangi bir halde, tamamen mümâsil şartların tesiri altında hâdiseler, değil yalnız cinslerine göre, belki derecelerine göre de aslâ tamamen aynı olarak kalmadıkları anlaşılabilseydi, her ilmi nazariye derhal imkânsız bir hale girecekti. Bu umde evvelden görüş imkânının, ve binaeanleyh müspet ilmin şartıdır. Claude Bernard buna «hâdiselerin mutlak muayyeniyeti» tesmiye eder. Comte mutlak hiç bir şeyi kabul etmez: Tabiat kanunlarının değişmez olmasının istisna kabul etmemesi hakkındaki mülahazası da ondan aşağı değildir.

Bazı kanunların değişmezliğinin doğruluğu doğrudan doğruya meydana konur, çünkü bunlar riyazi şeklini alabilirler. Mihanik, heyet ve fizik kanunları bu kabildendir. Diğerleri, bilâkis, hayati kanunlarda olduğu gibi hesaba gelmezler ve muadeleye konamazlar. Fakat bedihidir ki bu onların terekübünden ileri gelir. «Eğer aynı uzvi hâdiseyi husule getirmeye yardım eden basit illetlerin her birini kat'iyen tefrik etmek mümkün olsaydı, o illetin kendisini, muayyen ahval dahilinde bizim umumî cazibede gördüğümüz sıhhatle sabit olan bir nevi nüfuz ve bir miktar tesir ile muttasıf gösterdiğine her şey inandırırıldı.» Her iptidaî hâdisenin bir münhanisi vardır.

Eğer biz her türlü ahvalde, iptidaî hâdiselere kadar çıkabilmiş olsaydık, şüphesiz onun riyazi kanununu formüle edebilecektik. Bu manaca riyazi tahlil, esas itibarile, bilâistisna âlemin bütün hâdiselerine tatbik olunacaktı. Fakat hemen hemen daima, muayyen hâdiselerin iptidaî hâdiselere ayrılması bizim için mümkün değildir. Terakibin aksine çalışmak

yahut tekrar terkip etmek bizim riyazi kuvvetlerimizin fevkindedir. Böyle olmadı mı? Bizim zahmetsizce tahlil edebileceğimiz yegâne hâdiseler hendese ve mihanik hâdiseleridir. Heyet, fizik ve hususiyle kimya hâdiseleri işin içine girince müşkülât çabuk çoğalır. Biz canlı tabiat âlemine gelince, iptidai hâdiseleri artık hiç elde edemeyiz. Bize muta olanlar hemen nihayetsiz terekübü haizdir, ve hayatî mütabakat mucibince daha az müterekkip olmayan diğer hâdiselere sıkı bir surette merbuttur. Bunlar mütemadiyen müstakar olmayan ve müteakıl tesirde bulunan bir halde içinde bazıları diğerlerine tâbi terkiplerdir. Bu halde aynı olan mukaddimelerin ancak aynı olan neticeleri vereceği, her ne kadar esas itibarile doğru olsa bile, filen, her hâdiseyi husule getirmeğe yardım eden iptidai tesirlerin pek çok olmasından dolayı kat'iyen birbirine benziyen iki hal ihtimal aslâ vâki olmamıştır, ve ihtimal aslâ vâki olmayacaktır.

Binaenaleyh, «her hangi vakiâların değişmez kanunlara tâbi olmasını, onların zaruri olan mukavemet edilemez vukuiyle» karıştırmamak lâzım gelir. Filhakika nisbeten basit olan hâdiseler bize mukavemet edilemez bir zaruretle husul buluyor gözükürler? Meselâ arz cazibesi vakiâları gibi. Fakat müterekkip hâdiseler, onların zaruri olan muhtelif şartlarının taallük ettiği git gide tenevvü eden imtizaçlar mucibince, bu vasfı göstermezler. Bunlar çok «tebeddüle kabiliyetli» ve az «mukavemet edilemez» dir. Daha yüksek, daha müterekkip, daha «necip» hâdiseler nev'ileri mülâhaza edildikçe, kanunlar riyaзи zaruretlere nümunesinden uzaklaşırlar, ve «imkân»ın daima gittikçe daha büyük bir unsuruna taallük eder demekten başka yapılacak ne var?

İmdi, âlemin nizamı bir «tebdile kabiliyetli ızdırar» olarak anlaşılabilir. Comte der ki, şimdiki mütefekkirlerden bir çoğunun nazarında bu formül mütenakız gözükür. Bu, da, kolay kolay kaybolmayan eski nefis itiyatlarından dolayıdır. Tıpkı hakikat değişmez olmazdan başka türlü tasavvur edilmediği gibi, nizam da zaruri olmadan başka türlü anlaşılabilir. Uzun müddet riyaziyat tek başına müspet ilim olarak kaldı. Kanun mefhumu bu âlemde, yani o âlemde, ispat edilen zaruri nispetlere göre teşekkül etmiştir. Sonra müspetçi kafa terakki ettikçe, olduğu gibi öylece diğer hâdiseler nevilerine intikal etmiştir. Fakat hâdiselerin nevileri birbirinden keyfiyet itibarile ayrılırlar. Bütün kanunlar sırf hendese ve cebir kanunları nümunesine göre anlaşılmalıdır. Tabii bir kanunun ne olduğu hakkında tam bir fikir edinmek için, bu cihetten «bir istisna» teşkil eden riyaзи nizam ile iktifa etmemek lâzım gelir. Bütün hâdiseler nevilerini mülâhaza etmek icap eder. O vakit kanunun «tenevvüde istimrar» diye tarif edildiği görülür.

Filhakika, «normal nümune ancak, şeyni olmaktan ziyade hayali olan, orta bir halete tevafuk eder, ve inhiraf sistemin devamıyla ihtilâfa kabiliyetli hudutları aslâ geçmemek şartile bu hâlin etrafında filî mevcudiyet mütemadiyen sallanır. Hattâ tefrit edilmiş olan, nizam mutlak olmadığı gibi ebedî de değildir.» Comte bu cümlede heyet nizamından bahsediyor: Fakat aynı mülâhaza bütün sistemlere yahut hâdiselerin mecmula-

rına tatbik olunur. Her kanun bizzarure mücerret bir şeydir. Şüphesiz şe'niyetin mâkuliyetine elzem olup evvelden görmeği ve ilmî temin eder. Fakat, o aslâ kendi kendinin aynı olarak kalmayan bu şe'niyetin tam bir ifadesi değildir.

Comte tabii kanunların tetebbüünde sarahati talepte fazla ileri gitmek lâzım değildir demêge kadar varır. Zira tahmin derecesine göre vaz'edilebilmiş olan kanunlar, eğer bu tahmin çok ileri götürülürse zâil olurlar. Hâdiseler kanunlara tabi olmadan kalır değildir. Fakat bunlar çok müterekkip bir hale inkılâp ederek bizden kaçarlar. Meselâ, muayyen şartların mecmuu dahilinde, bir cismin hararetinin tenevvüüne dair kanunlar, bizim termometrelerle tahmin olunabilir. Daha çok hassâs olan termometrelerle tenevvü mütemadi ve çok müterekkip bir hal alır: malûm olan kanunlar kaybolur, ve biz o kanunlardan diğerlerini tayin edemeyecek halde bulunuruz.

İmdi, müspet ilmin tabiatta bize gösterdiği nizam mutlak olmaktan uzaktır. Doğrusu o nizam nefis ile eşyanın müsterek bir eseridir. Biz bu iki âmilden her birisine taallük eden şeylerden birini diğerinden ayırmayız. Şimdi, söylendiği gibi, en çok hissenin bu hususta nefse düştüğünü ve «külli irtibat hakkında bizim kör garizemizin kavrayamacağı kadar haricî münasebetlerin pek çok imkân halinde bulunduğunu» düşünmeğe değer. Bununla beraber, hâdiseler nizamın haricinde değildir, çünkü ilim ve evvelden görüş mümkündür. Fakat, bizim müdrikimize göre tamamen nisbî olan, bu nizam ancak bazı hudutlar arasında teessüs eder. Bizimkilerden daha kuvvetli olan bazı nefisler, şüphesiz daha zengin ve daha müterekkip nizam edinirler. Bize göre terekkip bir noktayı geçtimi bizim nazarımız karma karışık olur, ve bizim mantikî icaplarımız kâfi gelmez olur. Böylece bizzat ilmin menfaatine olarak, ilmî tefehhusa karşı set konmuş olacaktır.

Bu nazariyenin nihayet bulduğu son netice şudur: Tecrübe üzerine müesses olarak, kanunlar umdesi ve mevcudiyet şartları umdesi ancak muvakkat bir nizam temin eder. Comte bu nizamın mevcut olamayacağını gayet iyi kabul eder. «Bu nizam o kadar gayri muntazam olabilir ki, hattâ bizim dimağlarımızdan yüksek olan dimağlardan kaçar. Bizim güneş sistemimizin haricinde olarak, tamamen nizamdan mahrum, yalnız arz cazibesinin tek bir umumî kanuna mütahammil olmayan, daima gayri uzvî bir tesire münkat bazı âlemler tahayyülünü hiç bir şey men etmez.» bu faraziye takriben aynı tabirle Stuart Maill'in meydana koyduğu bizzat kendi nazariyesini bir nevi nakızı ile istitlâl girivesine düşürdüğü görülür gibi olur. Bununla beraber, bu faraziye mutlak bir kıymet iddia etmeyen bir ilmin mevcudiyetile telifi kabildir. Zaten Comte hemen ilâve eder: «Bununla beraber, nizam her ne kadar filen bizim âlemimize nisbetle cüz'î olarak gözükmele beraber, o aslâ tesadüfi değildir, çünkü o nizam insan mevcudiyetinin ilk şartını teşkil eder.» Mevcudiyet şartları umdesi mucibince, insan gibi olan mevcudun huzuru bizim âlemimizi idare eden kanunların mecmuunu tazammün eder.

V

Alemin nizamını husule getiren kanunlar bize göre iki nevidir. Bazıları ayrıca alınan her hâdiseler nevinde müspet usul ile vazolunmuştur: Heyet, fizik, kimya, v. s. kanunları gibi. Bu kanunlar asıl ilimden istihraç olunurlar. Ötekiler nefis ilmin cüz'î noktai nazarını terk edince, felsefenin küllî noktai nazarında mevkiini almak için zuhur ederler. Bunlar muhtelif neviden hâdiseler de bulunurlar. Mütekabil istiklâllere halel vermeksizin nisbetleri ifade ederler. Hâdisleri muhkem olarak, yahut Comte'un tabirince mütevafık olarak gösterirler. Comte bu kanunları **ansiklopedik** tesmiye eder. Bunlar, bütün kanunları tek bir yüksek kanuna irca etmek hayaline düşmeksizin, belki irca edilemez kanunlar sisteminin aynı zamanda kendi aralarında ahenkli olduğunu gösterecek, nefsin istediği yahdeti şenileştirecektir.

Kanunlar, yalnız filân yahut filân hâdiseler nevinin kanunları olarak çoktanberi tanınmıştır. Bunlara ansiklopedik bir mahiyet vermek, yani küllileştirmek cüreti müspet felsefeye aittir. Meselâ, mihanikte d'Alembert'in umdesi, hareket meselelerini tevazün meselelerine bağlayan bir kanun olarak biliriz. Felsefe hayatıyatta müşabih bir kanun meydana koyar: (Uzviyet meseleleri teşrih meselelerinin neticeleridir); ve kezalik içtimaiyatta: (Terakkî nimazın inkişafıdır). İmdi müspet felsefe bu üç kanunu tamim eden ansiklopedik kanunu formüle eder, o da mevcudiyet şartları umdesidir.

Bunun gibi Kepler kanunları Newton, Galilée kanunları namı altında malûm olan büyük mihanik kanunları da küllileşmeli ve ansiklopedik olmalıdır, zira bunlar her nevi hâdiselere tatbiki olunurlar. Evvelâ Kepler kanunu, eğer hiç bir bozucu tesir zuhur etmezse, bütün tabii hâdiselerin hudutsuz bir surette kendi haletlerinde kalmaya kendiliğinden olan meyilini ifade eder: Mihanikte atâlet, canlı mevcutlarda ki itiyat, ve cemiyetlerdeki muhafazakâr garize bu meyilden teferrü eder. Bütün müşterek hareketi muhtelif hususî hareketlerle telif eden Galilée kanunu, uzvî ve gayri uzvî bütün hâdiselere tatbik olunur. Zira her sistemde, cins ve derecesi ne olursa olsun, muhtelif kısımların tamamen müşterek olduğu her tesire nazaran, fail yahut münfeil olan, mütekabil muhtelif nispetlerin istiklâli daima görülebilir. Nihayet Newton kanununun umumî mahiyetinin (aksi tesir tesire müsavidir) bedaheti ilk nazarda görülür. Bu kanunların evvelâ mihanik kanunları olması, asıl itibarile değil, arızî olmaktadır. Bu kanunlar hayati yahut içtimai hâdiselerin tetkiki ile elde edilmiş olabilirlerdi. Mihanikiin ilk olarak bunları formüle edişi mevzuun daha az müterekkip hâdiseler olmasından dolaydır.

Ansiklopedik kanunların akli ve tam bir sistemi Bacon'un sezdiği «ilk felsefeyi» şenileştirecektir. İlimlerin şimdiki haletinde, buna teşebbüs, şüphesiz cür'et olacaktır. Comte **müspet siyaset** in dördüncü cildinde bunu denedi. Denemenin kat'î olduğu söylenemez. Comte'un o anda dinî safha ile tamamen meşgul olduğu doğrudur.

Ne olursa olsun, ansiklopedik kanunlar, tabiatın müspet felsefesinde, bazı cihazlardan Aristo felsefesinde makulelerin oynadığı role benzer bir rol oynar. Bunlar en küllî suretlerdir ki, tecrübenin verdiği hâdiseleri, bizim için bunlara göre ilmî müfekkirenin mevzuu olurlar. Tıpkı nizam ve ahenkin umdesi her sınıf hâdiselerde, kanunları bize tayin ettiği gibi, Ansiklopedik kanunlar da muhtelif sınıflar arasında nizam ve ahengi vücude getirirler. Bunlar, adeta **kanunlar kanunudur**. Bu kanunlar vasıtasile daha evvel usul vahdetine vasıl olmuş olan insan nefsi, ihtimal bir gün bir nevi bilgi vahdetine de vasıl olacaktır. Fakat bu vahdet metafizikçilerin şimdiye kadar takip ettikleri vahdetten daima iki esaslı vasıfla ayrılacaktır: Bu vahdet muhtelif esaslı ilimlerin irca edilemez olduğuna riayet edecek, ve kendisinin mütesaviyen tâbi olduğu, mevzuun şartları cihazından olduğu kadar, nefesin şartları cihazından de, izafî olarak kalacaktır.

Bizim kâinat nizamı hakkındaki telâkkimiz «dahil ile hariç arasındaki zarurî bir yardımdan doğar. Kanunlar, yani küllî vakıâlar, müşahede vasıtasile teyyüt etmiş faraziyelerden başka aslâ bir şey değildir. Eğer bizim haricimizde aslâ ahenk olmasaydı, bizim nefesimiz onu anlamakta tamamen kabiliyetsiz kalacaktı; fakat hiç bir halde bizim farz ettiğimiz kadar o ahenk husul bulmaz» biz nizâmî ne yaparız, ne de hazır olarak alabiliriz. Uzun ve zahmetli bir çalışmadan sonra, insan nefesi kendisine muta olan hâdiseden onu azar azar istihraç eder. Bizzat bu nefis gibi, nizâm da nakıs, mümkün, fanî, izâfidir. Fakat bununla beraber, nizâm ilmin olduğu kadar ahlâkın da zarurî şartıdır.

FASIL VI

MÜEPET MANTİK

Takriben Descartes gibi Comte da der ki, mantık eski felsefenin ne nüz zâhiren bir fayda göstermeye kabiliyetli olan yegâne kısımdır. Bu görünüş tam muhkem bir şe'niyete tevafuk eder mi?

İstimale göre surî mantik ile tatbikî tefrik edilirse, istitlâl mekanizmesinin umdelerini **Apriori** olarak vazedenden birinci için Comte'un sisteminde mevki yoktur. Müdrikenin kanunları olan umdelere gelince, müspet felsefe bunları keşfetmenin yegâne tarzı insan nefesinin mahsullerini, yani ilimlerin inkişafını tetkik etmek olduğunu gösterir. Kezâlik istitlâl nazariyesini, müşahede vasıtasile, bu ilimlerden çıkarmak lâzım gelir. Metafizikçilerin inşa ettikleri gibi olan, surî mantik, bilhassa diyalektik kuvveyi, yani faydalı olmaktan ziyade zararlı olup, bulmaya değil ispat etmeye olan istidadı inkişaf ettirir. Descartes kıyastan bahsederken, meçhul olan eşyayı keşfetmekten ziyade, malûm olan eşyayı diğerine izah etmeye yarar diyerek aynı şeyi söylemiştir.

Asıl mantık tetkikine isnat olunabilen bütün fayda, çok geniş, çok mütenevvi, çok mükemmel, çok parlak olarak riyaziyat tetkiklerinde bulunur. İstidlâl mekanizmesi her tarafta aynidir. Bir ilmin mevzuu olan hâdiseler ne olursa olsun, tâlil ve istikra onların mahiyetini aslâ değiştirmez. İmdi, bu istidlâl şekillerini ilmî çok ilerlemiş olan, en basit ve en umumî hâdiseler nevinde tatbik ederek, tam bir bedahetle ve o hâdiselerin kabil olduğu bütün umumiyetle, onları tanımanın yolu bulunur. İstidlâl, riyaziyatta olduğu kadar hiç bir yerde o kadar kat'î ve o kadar sıhhatli değildir. Riyaziyat nefese batıl sebeplere aslâ kapılmamayı itiyat ettirir. İnsanlar bunların mektebinde istidlâlin nazariyat ve ameliyatını öğrenmelidir.

Fakat riyaziyat böylece eski surî mantık yerine geçince, hiç olmazsa usuliyat denilen muhtelif ilmide kullanılan tariklerin umumî tetkikini muhafaza etmek lâzım gelmez mi? Bizzat Comte muhtelif neviden kanunların, ve bilhassa riyazî kanunların birbirine irca edilemeyeceği hakkında ısrar etmedi mi? Mantığın esaslı ilimlerden her birine hususî delili ve tefahhus tariklerini tarif etmesi onun mevzuunun makuliyetini göstermez mi?

Comte bunu düşünmez. Bu tatbikî mantık ona surî mantıktan daha lüzumlu gözükmeyebilir. Evvelâ birinci esasen ikinciye istilzam eder. O da aynı felsefî telâkkiden başlar. Umumî bir tarzda nefesin muhtelif ilmî mevzulara tatbiki kaidelerini *Apriori* olarak tayin etmek için, evvelâ bu nefesin kanunlarını bilmek lâzım gelecektir. Fakat, bu bilgi Comte'a göre ancak nefesin, filen, takip ettiği usullerin müşahedesile elde edilebilir. Bundan başka, değil hattâ iyi istimal etmek san'ati, ne de tecrip etmek ve faraziyeleri bulmak san'ati v. s., hiç bir san'at mücerret olarak öğrenilemez. İyi eserler yazmak için nazım san'atinin kaidelerini edinmiş olmak aslâ kifayet etmez. Usul kaidelerini derin bir surette bilmek de ilmî keşiflere isal etmez. Bir san'atten öğrenilen her şey tatbikat vasıtasile öğrenilir. Bu hususta zamanın ve tabii istidlâllerin ve tecrübenin yerini hiç bir şey tutmaz.

İmdi, usuller âlimlerin kullandıkları müspet taharrilerin haricinde tetkik edilmiş olamaz. Hattâ uzak bir istikbalde ilimlerin çok ileri gitmiş olması, ve usulün tariklerinin ayrıca talim edilebilmesi farzedilirse bile yine bunların tetebbüünün semeresiz kalması mahzuru fazlasile melhuzdur. Şimdiye kadar, usuller hakkında söylendiği bilinen her şey, mücerret olarak mülâhaza edilince müphem umumiyetlere raci olur. Bizim bütün tabiat hakkındaki ilmimizin müşahede üzerine teessüs etmiş olduğunu ve bize bazan vakıâlardan umdelere, bazan da umdelerden vakıâlara müracaata mecbur olduğumuzu ve diğer bunlara benzer esaslı kaideler mantıkda iyice teessüs ettikten sonra dahi usulü, müspet tek bir ilmi hattâ felsefî niyet olmaksızın bir parça derince tetebbü etmiş olandan daha az tanırız. Böylece, intihapçılar (*Eclétique*) *nouvum organum*, *discours de la méthode* okudukları için, müspet usulü anladıklarını ve tatbik ettiklerini zannederek, kendi, ruhiyatlarını bir ilim haline getirdiklerini ta-

hayyül ettiler. Fakat Descartes, Pascal, Bacon ve diğer ilimlerin ilk müteşebbüsleri usule taallük eden mücerret mülâhazaların boşluğu hakkında herkesten fazla ısrar etmiş değiller midir? Bunlar meydana koydukları kaidelerle, o kaidelerin müspet taharrilere tatbikatını birbirinden aslâ ayırmamışlardır.

Onların halefi ve onların varisi olan Comte'da başka bir lisan kullanamaz. Esaslı ilimlerin uzun tetebbüünde o «ilmin noktai nazarile mantığın noktai nazarı» tesmiye ettiği, ilmin muhtevası ile onun usulünü tefrik etmede aslâ kusur etmez. Fakat bunları tefrik etmekle beraber, müte-kabil ve kendi aralarında sıkı bir surette merbut telâkki eder. Ve tetebbü ettiği ilimden usulü ayrı, ve usulden ilmi ayrı olarak anlamaz. Biri diğerile mütesanît iki manzara altında görülmüş aynı zihni şe'niyettir.

Netice şudur ki ananevî mantık kaybolmak üzeredir. Nazarî kısmında, neş'et ettiği metafizik felsefe gibi, köhneleşmiştir. Tatbiki kısmında, eğer ilimlerin tatbikatından tefrik edilirse, gayri müsmir kalır.

II

Bununla beraber, müspet bir mantık vardır, ve onun da nazarî kısmıyla amelî kısmı tefrik edilir.

Nazarî kısmı mantık kaidelerini tetkik eder. Bu kanunlar, nihayet, zihni âlemi idare ederler, değışmezler, değil yalnız bütün zamanda ve bütün mekânda müşterektir, belki hattâ Comte'un şe'nî ve hayalî tesmiye ettiği şeyler arasını hiç tefrik etmeksizin ne olursa olsun, bütün nefislerde müşterektir. Bu kanunlar, esasen, ruyalarda bile insicamını muhafaza ederler. Fakat mantık kanunlarının bu külliyetli Comte tarafından akılcı (Rationaliste) feylosofların aldıkları manada alınmış değildir. Comte'a göre sade tarihî birdevam ve bir temadî mevzuu bahstir. İnsan nefesi, onun mahiyetinin diğer kısmı gibi, devirlerin ve mevkilerin tehalüfü altında, kendi kendinin aynı olarak kalır. O, «Olgunluk farkından ve tecrübenin tedrici inkişafı farkından başka fark olmaksızın» esasında tebeddül etmeden tekâmül eder.

Eski felsefe, insan nefesi aynı zamanda hem düşünür, hem düşündüğünü görür, istitlâl eder hem de istilâlini müşahede edebilirmiş gibi, zihin kanunlarının teemmül ile keşfedileceğini iddia ederdi. Comte ilmî neticeler vermeyen bu istipsar usulünü reddeder. Diğer bütün hâdiseler gibi zihin hâdiselerinde, müspet tefahhus usulü tatbik edilirse, yalnız iki yol açıktır. Statik noktai nazardan, yan ibü hâdiselerin tâbi olduğu şartlar tetebbü edilmek, ve umumiyetle fonksiyon uzva rapt olunduğu gibi, bu hâdiseler o şartlara rapt olunmak cihetinden başlanabilir. Bu cihetten, zihin hâdiselerinin tetebbüü hayatiyata ait olur. Yahut ta dinamik cihet tercih olunur. Bu hâdiselerin geçirdiği müteakip safhalar müşahede edilerek, kendi tekâmüllerinde mülâhaza edilir. Ve madem ki bu «terakki»nin mahsus olması için ferdin hayati çok kısadır, bu terakkinin nevin hayatında tetebbü edilmesi lâzım gelir. Böyle anlaşılınca zihin kanunları ilminin vaziyetini içtimaiyat tayin eder.

İmdi, manevî ve zihni hâdiseleri tetkik eden, yüksek hayatîyat, daha yeni Cabanis, Gall tarafından tesis edilmiştir. Bundan başka, Comte hayatîyatın içtimaiyatın muaveneti olmaksızın vücade gelemeyeceğini keşfetti. İmdi, zihin kanunlarının taharrisi, her cihetten, bu yeni doğan tetkike ait olur.

Görülüyor ki, müspet mantık, bilginin müdir umdeleri, ayniyet, tenakuz, illiyet, v.s umdeleri hakkında nazariyeler yürütmekten ictinap eder. Bu nevi umdeler, araştırma ve münakaşa mevzuları değildir. Comte bu hususta İskoçya mektebiyle tamamen mütabıktır. Hiç bir müspet ilim bu umdeleri mesele yapmaz. Her istitlâlin aynı olan umdeler tenkide nasıl maruz kılınır? Şe'nici kafa ile en az uyuşan bir şey varsa o da bu neviden bir teşebbüstür. Bu metafizik bir teşebbüstür, ve hiç bir muvaffakiyet ihtimali yoktur.

Taharrisi müspet olan zihin kanunları üç hâlet kanunu nevindendir (ki bütün kanunların hepsinden umumîdir), yahut meselâ şu kanunlar nevindendir: İnsan nefesi daima kendi telâkkilerile müşahedelerinin mütabekat etmesine cehit sarfeder; insan nefesi daima her türlü ahvalde en basit faraziyeler teşkil eder, v. s. İnsan nefesinin mahiyetinden teferrü eden, ve daima tesirini hissettiren bu kanunların ancak son zamanda keşif edilip meydana konmuştur. Zira bu kanunların taallük ettiği hayatîyat ve içtimaiyat ancak en basit esaslı ilimler oldukça ileriledikten sonra vücade gelebilmişlerdir. Zihin kanunları hakkında ilmî bir bilgiye vasıl olmak için «müspet bir mantık» tesis etmek için, Comte'un felsefesi, nihayetini gösteren uzun bir tekâmül devresi lâzım gelyordu.

Kezalık tatbiki mantık, yahut usul nazariyesi de müspetçilik mezhebinde yeni bir mana alır. Comte tenkit ettiği garabeti kendisi yapmaz. Maksadı bir **Ex professo san'at** talim etmek değildir. İlmî taharrilerin müsmir olması için riayet edilmesi lâzım gelen kaideleri meydana koymağa kadar gitmez. Burada kezalık, Comte kendi mezhebini insanîyetin tekâmülü üzerine tesis edecektir.

Evvelâ, müspet usuller ilimler gibi müşterek esaslar «asırların uzun taakubile tedricen inkişaf etmiş bütün nev'in eseri»dir. Comte bazı yenilerin hayatîyatta mukayese usulünü keşfetmekle tefahür etmelerini terbiyenin haricinde görür. Nitekim Aristo bunu vaktile tatbik etmemiş miydi!... Ve Aristo bunu ilk olarak edinmiş değil miydi? Müspet usulün tarikleri kat'i ve mükemmel şeklini hemen bir hamlede almış değildir. Uzun çabalama devrinden sonra yavaş yavaş vücut bulmuştur. İnsan nefesi, basit ahvalde kendisinin eriştiği tarikleri beller. Onları tamim etmeye çabalar. Biraz daha müterekkip olan yeni ahvalde onları sınar. Bazı ahvalde onların niçin maksada vasıl olduğunu diğerlerinde olmadığını araştırır. Böylece usul bir nevi amelî istikra ile, hissedilmez bir tarzda teşekkül eder. Usulün esaslı tarikleri, ilmin müdir mefhumları gibi «külli hikmetin ilhamları»dır. Büyük âlimlerin işi -ve bu bizim bilgimize liyakat vermeye kifayet eder- bu ilhamların kıymetini ve müsmirliğini tanımak, bunları meydana koymak, ve hususile bunları evvelâ zuhur ettikleri müşahhas

şartlar dahilinden kurtararak onlara çok kere hudutsuz olan bir şümül vermektir.

Böylece, müspet felsefe seleflerinden daha az hırslı olarak, usul bahsine kanun-mahiyetini vermeyi kendine atfetmez. Fakat, sırf görmek işi ile, yani ilimlerde kullanılan tarikleri sadece kaydetmekle de iktifa etmez. Müspet felsefenin asıl vazifesi, Comte'un lisanında hükümet ile müteradif olan «mecmu ruhu» nu insan bilgisinde göstermek değil midir? Kendisi müspet felsefe derslerinin elli sekizincisi kendisinin usul nutku tesmiye eder. Kendisini, feylosofa muvafık olan küllî ve merkezî noktai nazarından mevkiini almak için, mütehassıs âlimlerin, zarurî olarak cüz'î olan mevkilerinin fevkine yükseltir. Bu mevkide esaslı ilimlerin tam bir silsilesini bir nazarda ihata eder. İyi tertip edilmiş olan bu mecmudan, evvelâ müspet usulün aslının, sonrada bu usulün muhtelif unsurlar arasındaki nispetlerin istihraç olunduğunu görür.

İlim bir olduğu gibi, müspet usul de aslında birdir. Zira bu usul daima aynı gayeye meyil eder: «Bazıları diğerlerine göre akli bir surette evvelden görülmeye müsait» müşahedeye kabiliyetli olan bütün hâdiselerin fiili kanunlarını vücade getiren, değişmez nisbetleri tesis etmek. Bu işe üç türlü tecrit vasıtasile başlar. Evvelâ, sırf nazari bilgi ile meşgul olmak için amelî icapları, nazari bilgiden ayırır; hiç olmazsa, muvakkaten, mümkün olabilecek tetkikatı düşünmeksizin, hâdiselerin kanunlarını araştırır. Kezalik şüphesiz hasbî olmakla beraber ilmi tafahhusa müdahale etmemesi lâzım gelen, bedîi mülâhazaları bir tarafa bırakır. Nihayet -bu ilmin bizzat mevcudiyetinin şartıdır- müspet usul daima dikatle mücerret nokai nazarla müşahhas noktai nazari tefrik eder. Bu usul mevcutları değil, belki hâdiseleri tetebbü eder. Hattâ en basit müşahhas olan mevcudiyetlerinde mülâhaza edildiği müddetçe hiç bir umumî kanun vazedilemez. Onlardan başka hâdiseyi, daha müterekkip şe'niyetlerin tetebbüüne muvaffakiyetle avdeti temin eden, mücerret bir tetebbüa münferiden tâbi kılmak için adeta ayırmak lâzım gelir. Eskilerin hendesede vücade getirmeyi bilmiş oldukları şey budur. Comte'un hepsinden daha müterekkip bir ilim olan, içtimaiyatta, bizzat yaptığı şey budur. Tarihin müşahhas şe'niyeti üzerinde tevakkuf edecek yerde «biraz anomalleri oraya irca etmek himmetini sonraki mesaiye terkederek» cür'etli bir tecrit vasıtasile insan cemiyetinin esaslı hareketlerine ait kanunu tayin etti.

Esasen, müspet usulün bu umumî vasıfları, bu usulü garip bir surette Descartes usulüne yaklaştırır. Öyle görüyor ki, Comte'un «tedrici olan tecridi» nin gayesi, Descartes'in tahlili gibi, bilinmesi daha kolay ve daha basita çıkmak, sonrada müterakkî ve tertibî bir yürüyüşle tecrübenin verdiği şe'niyete doğru tekrar inmektir. Her iki usul bu hususta ri-yazi usul fikrini temin etmek için bir cehti gösterir. Comte yazıyor, aslâ unutmayalım ki müspet felsefenin umumî bir ruhu riyazî kültür vasıtasile teşekkül etmiştir. Ve bu ruhu bütün ilk saffetinde tanımak için zarurî

olarak oraya kadar çıkmak lâzım gelir. Problemlerin şe'nî şartlarında son derece olan basitlik geçilmek istenildiği zaman, riyaziyatın tarikleri ve düsturları tabii hâdiselerin filî tetebbüne tatbik edilmeye müsait olması çok nadirdir. Fakat «çok kere karıştırıldığı cebir fikrile o kadar ayrı olan, hakikî riyazî fikir, bilâkis, müstemiren takdire kabiliyetlidir.»

İlmi, hendesecilerin fikrini ve «felsefesizliklerini» tenkit ettiği vakit, Comt'un ısrar ve huşuneti üzerinde fazla tevakkuf etmemek lâzım gelir. Şüphesiz, riyaziyatın tecavüzlerine karşı yüksek ilimlerin müdafaa sebeplerini hazırlamadan, ve sıf riyazî umdeler üzerine müstenit bir felsefenin mümkün olduğunu göstermekten usanmaz. Fakat, bu ilmin tarihi olarak müspet usulün ilk modelini göstermesi, ve bugün hâlâ en güzel ve en saf tatbikat arzemesi gibi iki türlü imtiyazını tanımamazlık da edemez.

Bununla beraber, Descartes'tan daha ziyade Comte basit bir tamim ile riyazi usulünün Külli usule tahvilinden sakınır. Müspet kafaya bunun kadar hiç bir şey zıt değildir. Bu kafanın inkişafı için riyazî tahsil, zarurî bir mukaddimedir. Mamafih bir mukaddimededen başka bir şey değildir. Mevzuunun son derece basit olmasından dolayı riyaziyatın talili daima istimal etmesi, bizim zihnimizin kıymeti hakkında çok batıl bir mefhum tevlit eder, ve müşahede etmekten ziyade istiklâl etmeye kabiliyetli kılar. Diğer tabii hâdiseler nevelerini tetebbü için takip edilmesi lâzım gelen usulü hazırlamaz, bilâkis, riyaziyata münhasır olan itiyat ondan uzaklaştırır. Hülâsa, «sağlâm bir mantikî terbiyenin bu ilk derecesini nihayet derecesi saymak» mahzurlu bir hatadır.

Müspet usulü mecmuu ile elde etmek için yalnız riyaziyatı mülâhaza etmek kifayet etmez, belki esaslı ilimlerin tam bir serisini mülâhazâ etmek lâzım gelir. Esasında daima kendi kendinin aynı olan, bu usul, her yeni hâdiseler nevine intibak ederek, cüz'î muayyeniyetler iktisap eder. Bu nevelerden her biri, adeta, usulün tereküp ettiği başlıca tariklerden her birini kullanır, «ve külli mantık medlülleri daima bu tariklerin membaında tetikik edilmek lâzım gelir.» Böylece riyaziyat ilmi, müspet ilmin ilk şartlarını en iyi bildiren bir ilim olur. En kendiliğinden olanından en yükseğine kadar istiklâl san'atının bütün hünerleri, diğer yerlerden daha çok müsmir, daha çok mütenevvi olarak riyaziyatta mütemadiyen tatbik olunur. Ondandır heyet, ilk saffetinde olarak, faraziyeler san'ti ile birlikte müşahede san'atını bize öğretir. Hâdiseleri akli olarak ve evvelden görmenin neden ibaret olduğunu, ve ilmin daima temsile yahut irtibat ettirmeye ait olduğunu bize öğretir. Fizik tecrip nazariyesine, kimya istihlakları tesbit etmek san'atine, müteazzi cisimler ilmi tasnifler nazariyesine alıştırır. Hayatîyat hususile mukayese usulünü kullanır, ve nihayet içtimaiyat ile Comt'un tarihî usul dediği «berranî» tarik zuhur eder.

Müspet mantık, bütün esaslı ilimlere, bidâyetten bu ilimlerden her birine mahsus olan tariklerin istimalini teşmil eder. Her büyük mantık hüneri; onun en kendiliğinden ve en mükemmel inkişafını arzeden tabii

felsefe kısmında bir defa tetebbü edildi mi, ondan sonra zarurî tadilât ile birlikte olarak diğer ilimlerin tekemmülüne tatbik olunabilir. Meselâ, mukayese usulü evvelâ hayatiyata aittir. Fakat, kendi umdesine irca edilmiş ve tamim edilmiş olarak, bu usul içtimaiyat için kıymetli bir alet halini alır. Her halde usul, diğer ilimlerin kudret ve kıymetini bildirdikleri tariklerin yardımcı istimali ile tekemmül eder. Bu mütekabil yardımlarla müspet usul, ilimlerin her birinde, tabir caiz ise, verimin son haddine vâsıl olur. Mümkün olan en akli bir tarzda yetişmiş olmak için, ilimlerin «hakikaten ilmi mesailerine yeknesak bir rabıtası ve müşterek esası olan» müspet felsefenin umumî bir sistemi istikametine tâbi olmaları lâzım gelir. Alimin aynı zamanda feylosof olması lâzım gelir, çünkü yalnız felsefe onu müspet usulün bütün tedbirlerine temellük ettirir. Bu felsefe, meselâ hendeseciye, kendisine hayatiyat ve içtimaiyattan hiç olmazsa cüz'î bir malûmat edinmesi lâzım geldiğini anlatacaktır. Hayatiyat ona, fırsat düşerse kullanabileceği mukayese usulünü öğretecek, içtimaiyat insan nefsinin umumî inkişafından ilmin tarihini gösterecek onu daha iyi anlamıya yardım edecektir. Eğer hendesecilerde daha iyi felsefe kafası bulunsaydı, onların ilimleri daha iyi talim edilmiş olacaktı. Descartes'ın Leibniz'in Lagrange'ın büyük telâkkieri daha anaşılır bir tarzda izah edilmiş ve tenvir edilmiş olurdu.

Hendeseciye diğer esaslı ilimleri tetebbü etmek nasıl faydalı ise, diğer alimlere de riyaziyatı bilmek o kadar elzemdir. «İlk» inzibat cihe-tinden, bu ilim hiç kimse tarafından ihmâl edilemez. Riyaziyat bütün nefislerin müspetliği için müşterek bir mekteptir. Kezalik, müstakbel uzviyatçıların ilmi terbiyesi, bilhassa edebî tetebbüleri ve biraz fizik ve kimya medlülerinden terekküp etmesi bundan dolayı teessüfe değmez mi! Onların kanunlarını arayacakları hâdiseler ne kadar müterekkip olursa ilmi hakikatin sarîh medlülü ile beraber, riyaziyat ve heyette o kadar menüsiyet kazanmaları zarurî olur. Ve filvaki, zamanımıza kadar sıhhatli ilimlerin tetebbüne daima, tabii ilimlerin tetebbüü için evvel bir şart nazarile bakılmıştır. Buffon ve Lamarck bunu zaten usul ittihaz etmişlerdi. içtimaiyatın vücade gelmesinin bu kadar zahmetli olması, diğer sebepler arasında şimdiye kadar içtimai hâdiseleri tetebbü etmek isteyenlerin ilmi terbiyeden mahrum olmalarından dolayıdır. Meselâ, ekseriyeti, yalnız zamanlarında teessüs eden hayatiyati bilmiyor değil, belki artık müspet haline vâsıl olmuş ilimleri de bilmiyen iktisatçılar tabii kanunlar hakkında ilmi bir mefhum nereden elde edeceklerdi?

Münhasıran tek bir ilmi tahsil etmek zihin için daima tehlikelidir. Bununla beraber, müspet kafa ilâhiyat ve metafizik felsefeyi vücade getiren itikatlar sistemini bozmayı başlıca vazife edinince mesai ve usul ihtisası artık ikinci derecede bir mahzur halini aldı. Heyetçilerin, fizikçilerin, hayatiyatçıların keşiflerinin küllî bir müspet usul ile az çok tertip edilmiş, ve idare edilmiş olmasının ehemmiyeti yoktur, elverir ki onlar kendi eserlerini vücade getirsinler, ve istikbali hazırlasınlar. Fakat tenkidin müspet fikri teşekkül etmeye mecbur olduğu vakit ve yıktığı fel-

sefe yerine yeni bir felsefe geçirmeye mecbur olduğu vakit, o vakite kadar kullanmış olduğu cüz'î tarikleri küllî ve tek bir usule tâbi kılmak da lâzım geldi. «Eğer ilmi anarşi» devam etmiş olsaydı, müspet kafanın terakkileri şüphesiz, metafizik rejimi itibardan düşürecek, fakat yerine bir şey koymıyacak, ve binaenaleyh onunla alâkasını kesmiş oluyacaktı. Her yeni umumî inzibatı reddederek, yeni âlimler farkında olmaksızın, kat'iyen bertaraf ettiklerini zannettikleri inzibatı tekrar tesis etmeğe meyledikleri.

Hülâsa, müspet usulün kat'î olması için, müspet felsefenin bütün âlimler tarafından kabul edilmesi icap eder. Eski mantık, henüz hâkim olan metafizik mezheplere sıkı rabitalarla bağlı bulunuyordu. Bunun gibi müspet mantık da müspet felsefe ile mütesavidir. Hattâ bihassa, bizzat bu felsefenin bir ifadesidir.

III

Müspet felsefenin umumî usulü objektif midir, yoksa sübjektif midir, yahut her ikisi birden midir? Malûm olduğu üzere bu mesele, müspetçiler arasında şiddetli münakaşalara sebep olmuştur. Mektebin haricinde bazı tarihçiler gûya Comte hayatının sonuna doğru müspet felsefe derslerinde meydana koyduğu mezhepten çok farklı olan diğer bir mezhebe iltihak etmiş gibi meseleyi hallettiler. Bununla beraber, bir manaca müteakis olan iki usulün, diğer bir manaca, gayet iyi itilâf edebileceğini görmek için, onunla beraber, müteakip iki noktai nazarı tefrik etmek kifayet eder.

Eğer ancak bizim zihnimiz tarafından tabii hâdiselerin izahında takip edilen yürüyüş, yani müspet felsefenin mevzuu kelimenin tam manasıyla alınır, mütearız olan iki usulün beraber bulunduğu doğrudur. Sübjektif usul, insanî mülâhazadan başlar, âlemin mülâhazasına gider, objektif usul ise âlemi mülâhazadan başlar, insanı mülâhazaya gider. Birinci usul ilâhiyat ve metafizik felsefeyi, ikinci usul ise müspet felsefeyi doğurur. İki felsefenin uyuşmamazlığı birbirine irca edilemez olan usullerinden ileri gelir. «Bu ötekini öldürecektir» denebilir. Bu mânaca objektif usulün kat'î teessüsü, ki içtimaiyatın teessüsü ile ikmal edilir, sübjektif usulün kat'î ihracını da tezammün eder.

Fakat 1838 de müspet felsefe dersleri nin üçüncü cildinde, yâni hak-sız olarak ikinci felsefesi denilen tarihten çok evvel, Comte yazıyordu. «Tam olgunluğuna vardıktan sonra, hakikî felsefe içtinap edilemez bir surette bu müteakis iki usulü telif etmeğe gitmelidir.» Bu itilâf ilimlerin cüz'î noktai nazarıle felsefenin küllî noktai nazarını tefrik etmek vasıtasıyla vuku bulur. Tabii hâdiselerin kanunlarının ilmi tefâhhusu ancak objektif usul ile olabilir: bu noktada Comte hissiyatını değiştirmez. Fakat, bu ilimler, yalnız sübjektif usule muvafık olan çok geniş bir mecmuun kısımlarından başka bir şey değildir.

Biri mantikî, diğeri manevî ve dinî olan iki delil bilhassa bunu ispat eder.

Bizim müdrikemizin en yüksek ihtiyacı vahdetedir. İlimlerde objektif usulü kullanmakla bu vahdete hiç vâsıl olamayacak mıyız? Bedihidir ki hayır. Hattâ her hâdiseler nevi ayrıca alınır, bildiğimiz kanunları daha umumî tek bir kanuna icra etmeği bilemeyiz. Bizden kaçan ve ihtimal daima kaçacak olan kanunların yanında bildiğimiz kanunlar nedir? Kendi mevzularında mülâhaza edilince, ilimlerimizden her biri, bizim mahdut ufukumuzun ötesinde, adeta, nihayet-size kadar gider. İmdi, eğer bizi tatmin etmek için âlem hakkında tek bir telâkki lâzım geliyorsa, biz objektif usul noktai nazarından buna aslâ vâsıl olamayız. Fakat, eğer noktai nazarı değiştirirsek, eğer ilimlerin mecmuuna insanı yahut daha ziyade insanıyeti esas ittihaz edersek, o halde aranılan vahdeti şenileştirebiliriz. İşte müspet ilimler silsilesini, insanıyetin nihai ilmine tâbi kılarak, içtimaiyatın mümkün kıldığı şey budur.

Diğer esaslı ilimleri, «elzem mukaddimeler» telakki etmek; bu ilimlerin zaman zaman izhar ettikleri tkâmülü insanıyetin terakkisinin bir tarihi tasavvur etmek; bizim bütün itikatlarımızda, bütün bilgilerimizde üç hâlet kanununun doğruluğunu meydana koymak; nihayet bütün ilmi taharripleri, içtimaiyat noktai nazarından inzibat altına almak: işte Comte'un iki usulün itilâfından anladığı mana budur.

Süpjektif usulün yeni istimali ile, bu usulün ilâhiyat felsefesinin kendiliğinden olarak vücade getirdiği istimali arasında, riyaziyattan itibaren içtimaiyata kadar müspet ilmin bütün bir inkişafı vardır. İlâhiyat felsefesi insana ait bilgi ile âleme ait bilgiyi mütesanit telâkki ettiği vakt, bu usulü canlandıran garize haklı idi. Fakat bu usul müşahede edecek yerde tahayyül ediyordu. âlemi insan iradesine mümasil ve onun gibi hevesli «illetler» ile dolu tasavvur ediyordu. Yeni süpjektif usul ise, bilâkis, içtimaiyatta terkip edilmiş olan müspet ilimlerin hâsılası üzerine istinat eder. Zihni ve manevi hâdiselerin hayatiyat kanunlarına tâbi olduğunu, ve bizzat hayatiyat kanunlarının gayri uzvi muhit kanunlarına tâbi olduğunu esas olarak alır. Fakat «bütün bu kanunların nihai sistemleştirilmesi» objektif noktai nazardan daima imkânsız kaldığından dolayı, bu sistemleştirmeyi insanıyeti merkez olarak alan noktai nazarla yapar.

Böylece insanıyetin zihni yürüyüşünde ki büyük devir tefrik edilebilir. Birinci devirde müspet kafa git gide yükselen hâdiseler nevine müteakiben ilmi, yani objektif usulü tatbik eder. İçtimaiyatın teessüsü bu terakkinin nihayetini gösterir. Bundan sonra ikinci devir başlar. Müspet kafa cüz'iden külliye, tahliliden terkihiye inkılâp eder. Cüz'i ilimler üzerine tekrar müessir olur. Artık bundan böyle hepsi üzerinde hükmünü icra etmek için «yeniden doğan» nefsi usulü kullanır.

Manevi ve dini noktai nazardan içtimaiyat bir kere vücut buldu, ve müspet felsefe teessüs etti mi, dine mahsus olan fonksiyonlar tezahür eder. Zihin kendi gayesinin bizzat kendinde olduğunu, ve kendi kendisini ve kendi maksadını kendine vermeğe muktedir olmadığını bilir. Onun cehitlerini idare edecek, ve onun mevzularını tesbit edecek, müdir bir

otoriteye inkıyat eder. «Duygu ile hareket etmek ve hareket etmek için düşünmek.» Fakat, eğer nefis kendi mukadderatının insaniyete hizmet olduğunu anlarsa, dini de ihtiva eden, müspet mezhepte objektif usulün mevkiini sübjektife terkettiğini, yahut daha ziyade her ikisinin müte-kabilen birbirine yardım ettiğini yek nazarda fark eder. Biz sırf zihinlerden ibaret olsaydık, şüphesiz biz âlemden insana doğru gidecektik. Fakat, zihin bizde bir vasıttan başka bir şey değildir. Umd, fiil, maksat muhabbettir: en nihayet bizim âlem hakkındaki tetebbümüz insana ait olmak lâzım gelir.

Hayatına sonuna doğru Comte «bilhassa sun'î işaretlerle sevk ve idare edilen» akıl mantıkına mukabil «heyecanların doğrudan doğruya irtibatı üzerine teessüs eden» kalp mantığını meydana koydu. Biz burada onun dinî sistemine sıkı bir surette merbut olan bir telâkki hakkında ısrar edecek değiliz. Yalnız şu neticeyi çıkaracağız ki, felsefe noktai nazardan, objektif ve sübjektif olan iki usul, Comte'un müfekkiresinde zahmet-sizce itilâf eder, elverir ki «sistemli bir tarzda yeniden doğmuş olsun.» Halbuki içtimaiyatın teessüsü ile bu yeniden doğuş elde edilmiştir. Filhakika, bir taraftan bütün müteşekkil ilimler yegâne insaniyet ilmine tâbi olduğundan dolayı, içtimaiyat objektif usul vasıtasıyla, ilimlerde vahdet umdesini meydana koyar. Diğer taraftan da, içtimaiyat, indî olan «ferdî nefis» yerine «külli nefis», yani insaniyeti koyduğundan dolayı, sübjektif usul noksan olan, müspetliği kazanmıştır.

Lévy-Bruhl — Halil Nimetullah